

A strukturalizmus „újraolvasása”

Szegedy-Maszák Mihály: Az irodalmi mű alaktani hatáselemélete

Szegedy-Maszák Mihály új tanulmánykötetének – mely színvonalát és jelentőségét tekintve semmivel se marad el a szerző korábbi, írásaiból bő válogatást nyújtó kötetétől (1) – egyik legtöbbet idézett, mára már szinte „klasszikussá” vált tanulmánya Az irodalmi mű alaktani hatáselemélete (2). Ennek lehetőségét pedig nem csupán az adja, hogy a kötet egy régebbi tanulmányáról, illetve – minden irodalmat olvasó, tanulmányozó ember számára sokatmondó – elméleti munkáról van szó, hanem az is, hogy a tárgyunkat képező írás mindemellett fókuszaként összefogja a kötetben megjelenő kérdéskörök szálainak jórészét. A tematikus kapcsolódásokon túl szintúgy belátható, hogy a szóban forgó tanulmányban kifejtett narratológiai koncepció milyen szorosan kapcsolódik a kötet prózaelemző dolgozataihoz, tanulságai pedig – ha a hangsúlyok részleges áthelyeződése mellett is – a későbbi elemzésekben szintén éreztetik hatásukat, egészen az Ottlik-monográfiáig (1994).

Talán az egyetlen jelentős kérdéskör, amely dominánsan csak a későbbi tanulmányokban fogalmazódik meg, a kánonok problematikája, a kánonképződés folyamata és vizsgálata. Könnyen lehet, összefügg ez azzal, ami az *Előszóban* – és a könyv hátsó borítóján is – olvasható: „eltávolodtam az angolszász »új kritika«, majd a francia strukturalizmus örökségétől, és talán némileg közeledtem a német hermeneutika örökségéhez” (3), hiszen „magától értetődik, hogy az irodalmárnak nemcsak pályatársaival kell vitatkoznia, de saját korábbi tevékenységét is célszerű fölülvizsgálnia” (4). Minden tanulmány tehát a szerző korábbi tanulmányainak (félre)olvasata is egyben, márpedig – ahogy Szegedy-Maszák Mihály egy újabb írásának (*Mű és kánon*) (al)fejezetében, *Derridát* is idézve írja: „Minden újraolvasás folytatja és kitörli, azaz felejteti és felejteti a korábbi magyarázatokat. Sosem állíthatom, hogy megértettem valamely művet, mert az nem jelenlét, hanem történés. Ha megtaláltam üzenetét, egyúttal el is veszítem azt, amikor kiszakítom valamely összefüggérendszerből és másíkba helyezem. Annyiban vállalhatóan is tartom a dekonstrukciót amennyiben az nem

egyéb, mint »az összefüggérendszerbe helyezés szüntelen mozgása.«” (5) S nem csupán Szegedy-Maszák ezen önreflexív „metaolvasatai” kapcsolódnak össze a dekonstrukció jelentette kihívással, hanem a szerző elméleti gondolkodásmódjának változásai, elmozdulásai is. Tehát a kánonok szerepével foglalkozó tanulmányok problémafelvetése talán már nem is annyira a német recepcióesztétika, mint inkább a Derridával és az amerikai dekonstrukcióval történő találkozás ösztönző hatásának tulajdonítható. Azonban ez *Az irodalmi mű alaktani hatáselemélete*ben még nem mutatkozik meg; a társadalmi intézmények és a konvenció, az intertextualitás fogalmi a továbbgondolás ezen útjait (legfeljebb) előlegezik, igaz, lehetőségét is megteremtve annak: „valószínű, hogy a műfajok meghatározásakor indokolt elkerülnünk az »örökké létezésnek«, »a műfaj születésének« és a »zárt kánonnak« (corpus clos) ábrándját.” (6)

Ugyanakkor nem csupán Szegedy-Maszák tanulmányai olvassák egymást újra, nem kizárólag egyazon irodalmi mű többszöri újraolvasását tapasztalhatják a pálya alakulása iránt érdeklődők (a recepció nem is mulasztott el reflektálni erre)

hanem *Az irodalmi mű alaktani hatásmélete* is tulajdonképpen az újraolvasás logikája szerint szerveződik: a strukturalizmus újraolvasásának tekinthető (ezt hangsúlyozandó említhető az első (al)fejezet címe – *Nyelvészet és poétika* –, mely természetesen *Roman Jakobson* híres előadására/tanulmányára utal). Nem véletlen tehát, hogy e munka *Literatura*-beli megjelenését (1990) követően *A strukturalizmus után* című kötetben (1992) volt olvasható.

Ennek írásai közül valószínűleg ez távolodik el legmesszebb a strukturalizmustól, Szegedy-Maszák Mihály tanulmánya tekint rá legtágabban – ma is figyelmet követelve – az irodalomtudományban lezajlott paradigmaváltás utáni horizontra.

Már maga a cím kettősséget jelez: alaktan és hatásmélet, azaz (formalizmus) strukturalizmus és hermeneutika (receptióesztétika) viszonyának kérdését előlegezi. A tanulmány a strukturalizmussal való számvetésnek tekinthető, célja a fent említett

két irodalomtudományi szisztéma közti közvetítés (diológus) lehetőségének megteremtése. Az időből kirefektált, olvasótól elvonatkoztatott struktúra fogalmából, a strukturalista tipologizálásból kiindulva ennek oldottabb megfogalmazhatóságát, ma is hasznosítható és érvényesnek tekinthető eredményeit, tanulságait keresi.

A szerző nem habozik elismerni a strukturalizmus fontosságát, a struktúrafenomenológiai deskripció fogalomrendszerének nem alábecsülhető produktivitását az irodalmi művek elemzésének metodológiájában. A konstanzi iskola jeles anglistája, a fiktív szöveget alapvetően kommunikatív-

nak tekintő *Wolfgang Iser* is hangsúlyozza a szituációhiányos fikcionális szövegek – az élőszó metakommunikatív eszközökkel kísért beszédétől eltérő – „relatív magas strukturális egységét” (7).

Ugyanakkor Szegedy-Maszák – ahogy Iser – természetesen nem hisz az irodalmiság immanens, alaktani kritériumokkal leírható voltában, amennyiben azt „nem valamely szöveg felépítésében, de hatásában, befogadásának módjában” (8) keresi. Ez

A szerző nem habozik elismerni a strukturalizmus fontosságát, a struktúrafenomenológiai deskripció fogalomrendszerének nem alábecsülhető produktivitását az irodalmi művek elemzésének metodológiájában.

A konstanzi iskola jeles anglistája, a fiktív szöveget alapvetően kommunikatívnak tekintő Wolfgang Iser is hangsúlyozza a szituációhiányos fikcionális szövegek – az élőszó metakommunikatív eszközökkel kísért beszédétől eltérő – „relatív magas strukturális egységét”.

pedig történetileg, kulturálisan meghatározott, értelmező közösségként változó, sőt az életkor, valamint egyes lélektani tényezők is befolyásolják (9). A kontextuális/alaktani tényezők mutathatnak tehát bizonyos statisztikai jellegzetességeket, ám a kontextuális/funkcionális nézőpontú kutatás fényében ezek nem hordozhatják az esztéticitás lényegét (10). A történő jelleget befogadásban konstituálódó funkció temporális jellege pedig természetesen már implikálja a hagyomány (úgy ér-

tett) történeti létmódját, mely azt nem zárva vagy tőlünk elválasztva, hanem a – determinálhatatlan jövő felé nyitott – jelenben is alakulva tudja csak elképzelni. Vagyis a hagyományt olyan kontextuális (tehát intertextuális!) viszonyok hálózataként kell felfogni, mely – e (nyitott) kontextus időbeli jellege miatt – maga is folyton változik. Ez vezet a temporalizált viszonyként értett struktúra rögzíthetlenségéhez (a historizálhatatlanságához), a rendszerezés lehetősége korlátainak felismeréséhez.

Szegedy-Maszák Mihály tanulmánya alapvetően két vonulatba rendező-

dik/rendezhető. A konkrét példákat, illusztrációként szolgáló – általában rövidségük ellenére is kiváló, néhol kevésbé meggyőző – elemzéseket nem kívánom vizsgálni. Mint az előbbieken, dolgozatomban a továbbiakban is az írás elméleti megfontolásait szeretném dialógusszerűen megszólaltatni, előfeltevéseit próbálom „a műértelmezés esélyei” tekintetében jobban szemügyre venni. Ebből a szempontból *Az irodalmi mű alak-tani hatáselemlete* a (kisebb) alakzatoktól a nagyobb strukturális egységek felé halad; azt is állítva, hogy míg az előbbiek szerepe a lírában *domináns*, addig az utóbbiakra *főleg* az epikai művek elemzésénél kell figyelemmel lenni. E kettő kontinuum jellegét a műnem/műfaj fogalmának nyitott, *pragmatikai* értelmezése teremti meg.

A kisebb „hatótávolságú” alakzatoknak – a retorika régi hagyományát segítségül hívó – elemzése azonban komoly veszélyeket is rejthet, amennyiben itt „a legerősebb a kísértés a tisztán immanens megközelítésre”, (11) vagyis a strukturális egységek – klasszikus tipologizálást követő – „letárszerű”, zárt felsorakoztatására. Ha pedig „a retorikai alakzatok a nyelvi közlésnek olyan elvileg adott törvényszerűségei, melyből koronként más és más lehetőségek valósulhatnak meg”, (12) akkor valóban fennáll a veszélye annak, hogy a strukturák gyűjteményét olyan zárt csoportnak tekintsük, melyekből ugyan időről időre más és más aktualizálódik, de amelynek létmódja mégiscsak az olvasás folyamatán kívül lesz elgondolhatóvá. Pedig az irodalmi mű létmódjának olvasóra, befogadásra utaltsága, illetve ettől elválaszthatatlan temporalizáltsága nem kizárólag azért teszi lehetővé a hagyomány lezáratlan és folytonos újírását, mert a szerkezeti alkotóelemek funkciója elmozdul/módosul, hanem amiatt is, mert maga a struktúra bizonyul csak úgy megalkothatónak, hogy az idővel állandóan – átstrukturálódva, újraolvasva, tehát újraértelmezve – megváltozik. Vagyis egy elemző sem állíthatja, hogy készletszerűen feltárta egy szöveg összes hatáslehetőségét (akár – mint

Riffaterre – minden elérhető dolgot igénybe vegyen is ezért), hiszen minden értelmezői horizont temporálisan kondicionált, történetileg szituált, s így senki sem lehet birtokában egyszerre mindegyiknek (ha másért nem, a jövő determinálhatatlansága miatt ez bizonyosan lehetetlen: a recepció megszakítható, de beteljesítetté soha nem tehető). Ugyanakkor ez nem jelenti az önkényesség deklarálását (vagy a strukturák hiányát/feleslegességét), hiszen „egy megállapodást fölírni legtöbbször annyit jelent, mint elfogadni más, új szabályokat, s annak jegyében érvényteleníteni a régiéket”, (13) ugyanakkor úgy vélem, egy episztémé tapasztalatának változásait mélyebb/átfogóbb és más irányokban ható működések is okozhatják, nem csupán a megszokottá válás (14). Az ezt lehetővé tevő legfőbb hatóerő pedig maga a nyelv kikerülhetetlen közössége: „Az irodalmi hagyomány emléke kitörölhetetlen, új művet csak régiékhöz képest lehet készíteni”, (15) márpedig – a befogadást komolyan véve – „igen tág vonatkozásrendszerként kell elképzelnünk a szövegközöttséget. Egyedül az alkotó s a befogadó közös nyelvi örökségének határai korlátozhatják e kiterjesztést.” (16)

„A stílus a retorizáltságnak csak fölszíni megnyilvánulása” – véli Szegedy-Maszák Mihály. (17) Véleményem szerint azonban ez máshogy is megközelíthető. A strukturalizmus szoros és meghitt kapcsolatban áll a klasszikus grammatika (szintaxis) hagyományával; rendszere oldottabbá válik a szemantikum kérdésének felvetésével, elégtelensége pedig legfőképp a pragmatikai tényezők bevonásának szükségekor kerül előtérbe.

Amennyiben ezt így fogjuk föl, természetesen az elsősorban szintaktikai vetületekkel felruházható klasszikus stíluselmélet/-elemzés valóban csak felszíninek tekintendő. Azonban a fenti három szint nem kezelhető egymástól elválasztva, hanem egymás függvényében, végeredményben pedig csak a pragmatikai kontextus kijelölte horizonton belül elgondolhatók (ezt Szegedy-Maszák is hangsúlyozza). Vagyis a szintaxist ugyanúgy nyitott rendszernek

lehet tekinteni, mint a többi szerkezeti alkotóelemet (bár igaz, a grammatika valószínűleg a nyelv legstabilabb rétege). Tehát a grammatikákban rögzített struktúrák funkciói ugyan nagy általánosságban érvényesek, de – meghatározott kontextusban – ettől többé vagy kevésbé (tehát fokozatosan) el is térhetnek. Ha pedig a grammatikai osztályokat és tipológiát is nyitottan gondoljuk el, a szemantika és a prag-

matika kontextuális értelmű viszonyrendszeréből nem kiragadva, akkor nincs okunk a stílusvizsgálatot csupán a retoricitás fölszíni rétegévé szűkíteni (ami persze nem jelenti azt sem, hogy a stílusértelmezés egy mű poetológiai leírásának teljességét adná; egy értelmezésben nyilván mindig szempontok többirányú játékba hozására van szükség, s erre természetesen egy stilisztikai kiindulású elemzés ugyanúgy képes, mint más né-

zőpont érvényesítése). A stílus pedig ezáltal úgy válik a poétikai megformáltság terénümának releváns összetevőjévé, hogy – mivel egyben a modalitásszerkezet hordozója – a mű (vagy az alkotás nyelve) igazságigényének elemzéséig is elvezethet.

A fentiekből természetesen következik, hogy zárt tipológia megalkotása, pontosabban produktív érvényesítése az értelmezésben – lehetetlen. Szegedy-Maszák nem is győzi hangsúlyozni, hogy itt csak „ideáltípusokról” lehet szó, nem mereven elválasztott, elkülönített osztályokról: „A retorikai alakzatokat a jelenségek nyitott osztályaiként tanácsos újraértelmeznünk.” (18) Például „a logikai jellegű figurák rendszerezése a retorika legkidolgozatlanabb részei közé tartozik, hiszen ezeknek az alakza-

toknak nehéz kijelölni a helyét, mert afféle átmenetet alkotnak az elsődleges mondat- és jelentéstani alakzatok között”. (19) (A rendszerezés nyitottsága az értekezés nyelvében is kifejeződik bizonyos módosító szerepű szavak – többnyire, általában, leggyakoribb, talán, leginkább stb. – gyakori előfordulásával.) Ugyanakkor a nyitott csoportok feltételezése bizonyos szempontból ép-

pen a strukturalista rendszerezés karakteres voltát, hatásos egyszerűségét veszélyeztetheti. Például Frye négyosztatú műfajtipológiája szoros dichotomikus oppozíciókba rendeződik. Amikor Szegedy-Maszák ezt egy ötödik taggal bővíti ki, (20) e rendszer szorosságának megbontásával természetesen épp annak nyitottsága kerül előtérbe, csak hogy a frye-i koncepció nyomatékosabb univerzalizációs igényét feladva

„A stílus a retorizáltságnak csak fölszíni megnyilvánulása” – véli Szegedy-Maszák Mihály. Véleményem szerint azonban ez máshogy is megközelíthető.

A strukturalizmus szoros és meghitt kapcsolatban áll a klasszikus grammatika (szintaxis) hagyományával; rendszere oldottabbá válik a szemantikum kérdésének felvetésével, elégtelensége pedig legfőképp a pragmatikai tényezők bevonásának szükségékor kerül előtérbe.

mindez sokkal akcidentálisabbnak tűnik, s így a műfajok osztályozásának – egyébként is lehetetlennek látszó – feladata tekintetében akkor is kevésbé hat meggyőzően, ha csoportjai talán semmivel sem nehezebben alapozhatók meg, mint Frye esetében. Azonban ha a struktúrára helyezett hangsúllynak és az e struktúra elmozdulása, folytonos mozgása kiemelésének kettőssége a tipologizálás általános aspektusából tehát inkább bizonytalanságokat eredményez is, az egyes művek elemzésénél talán feloldhatóbb, amennyiben a mű többféle strukturálhatósága (egyben tehát polivalenciája) az olvasás (még hozzá az első, folyamatszerű, észlelő olvasás horizontjának) tapasztalata fényében elfogadhatóvá és könnyen megérthetővé tehető.

Kétségtelen, nem elégedhetünk meg a strukturalizmus konkrét felhasználóságának igazolásával, hanem az irányzat általános előfeltevéseire kell rákérdeznünk. Szegedy-Maszák éppen ezt a célt tűzi ki dolgozatában. Legtöbbször kiválóan mutat rá a szerkezeti alkotók alaktani elemzésének oldhatóbbá tételére, illetve – más szempontból – egy hermeneutika kijelölte elméleti keretben való alkalmazhatóságára. Egy kérdés mégsem kerülhető ki: ha felmutathatók is igen szoros kapcsolódási pontok a strukturalizmus és a hatáselmélet között, vajon e két gondolkodásmód előzetes megértésének horizontja nem áll-e olyan távol egymástól, episztemológiai implikációik nem különböznek-e annyira, hogy a kettő közti egyensúlyozás lehetlenné válik?

Vagyis az alaktan nem épp strukturális jellegét elvesztve emelhető-e át csupán a hatáselmélet kijelölte feltételrendszerbe? Hiszen ma már tapasztalhatóvá, láthatóvá vált, hogy az igazán jelentős különbségek – az elméleti előfeltevések szintjén –, nem pozitívizmus és strukturalizmus, hanem sokkal inkább strukturalizmus és hermeneutika között állnak fenn. Azonban más oldalról az is állítható, hogy a struktúra fogalmának pragmatikai és hatásesztetikai definiáltsága – a jóakarattal megértésre törekvő magatartásával együtt – az interpretáció interszjektív dialógusának kiegyensúlyozottságát, az önkívétítő olvasatok önkényes értelmező műveleteinek elkerülését, ezáltal pedig a megértés antropológiai sajátosságát és feltételét biztosíthatja. És természetesen éppen ezért

Szegedy-Maszák Mihály tanulmányának próbálkozása, mely irányzatok dialógusát, két episztémé nyitott párbeszédét, a strukturalizmus produktív – a megértés antropológiai kondicionáltságát is tudatosítani kész – megszólaltatását tűzi ki feladatául, s olyan kardinális kérdésekre mutat rá, ahol a válaszadás mindig csak megkísérelhető, de – a problémák alakváltó továbbélésének logikája mentén szerveződve – soha nem lezárható.

Bengi László

Jegyzet

- (1) SZEGEDY-MASZÁK MIHÁLY: *Világkép és stílus*. Bp. 1980.
- (2) SZEGEDY-MASZÁK MIHÁLY: „*Minta a szönyegen*”. *A műértelmezés esélyei*. Balassi Kiadó, Bp. 1995, 24–66. old.
- (3) Uo., 7. old.
- (4) *Alföld*, 1996. 2. sz., 4. old.
- (5) *Irodalomtörténet*, 1996. 1–2. sz., 32. old.
- (6) SZEGEDY-MASZÁK MIHÁLY: „*Minta a szönyegen*”, i. m., 48. old.
- (7) *Helikon*, 1980. 1–2. sz., 49. old.
- (8) SZEGEDY-MASZÁK MIHÁLY: „*Minta a szönyegen*”, i. m., 24. old.
- (9) Uo., 49–50. old.
- (10) Uo., 24. old.
- (11) Uo., 29. old.
- (12) Uo., 35. old.
- (13) Uo., 48. old.
- (14) Uo., 33. és 36. old.
- (15) Uo., 44. old.
- (16) Uo., 53. old.
- (17) Uo., 29. old.
- (18) Uo., 33. old.
- (19) Uo., 41. old.
- (20) Uo., 61. old.